

XI ASR ADABIYOTI VA UNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Muallif: Ergasheva Yaxshigul Saydullaevna

*Jizzax viloyati Zafarobod tumani 3- umumiy
o'rta ta'lim maktabi Kadrlar bo'yicha menejeri*

ANNOTATSIYA: Mazkur maqolada XI asr adabiyoti, uning o'ziga xos taraqqiyot bosqichlari va bu davrda yashab ijod qilgan yirik adiblar faoliyati tahlil qilinadi. Maqolada asosan Yusuf Xos Hojib, Mahmud Koshg'ariy, Ahmad Yassaviy kabi allomalarning badiiy merosi, ularning turkiy adabiyot rivojiga qo'shgan hissasi haqida ilmiy-nazariy fikrlar keltirilgan. Shuningdek, XI asr adabiyotining til, uslub va g'oya jihatdan yangilanishi, o'sha davr ijtimoiy-siyosiy hayoti bilan uzviy bog'liqligi yoritilgan. Maqolada tarixiy manbalar va zamonaviy adabiyotshunoslik qarashlari asosida ilmiy tahlil amalga oshirilgan.

KALIT SO'ZLAR: XI asr adabiyoti, Yusuf Xos Hojib, Mahmud Koshg'ariy, Ahmad Yassaviy, "Qutadg'u bilig", "Devonu lug'otit turk", "Hikmatlar", turkiy adabiyot, badiiy meros, o'rta asrlar madaniyati, adabiy til.

KIRISH: XI asr Sharq xalqlari, xususan, turkiy xalqlar madaniy hayoti tarixida yuksak ahamiyatga ega davrlardan biridir. Aynan shu asrda turkiy xalqlar orasida ilm-fan, falsafa, tilshunoslik va adabiyot sohalarida sezilarli yutuqlar qo'lga kiritildi. Bu davr adabiyoti nafaqat badiiy, balki ilmiy va axloqiy-ma'rifiy mazmuni bilan ham ajralib turadi. XI asrda yaratilgan adabiy yodgorliklar, xususan, Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig", Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk", Ahmad Yugnakiyning "Hibat ul-haqoyiq" kabi asarlari turkiy xalqlar ma'naviy merosining bebaho durdonalaridir.

Mazkur maqolada XI asr adabiyotining umumiy manzarasi, uning asosiy vakillari va mazmun-mohiyati tahlil qilinadi. Shuningdek, bu davr adabiyotining ijtimoiy, axloqiy va ilmiy xususiyatlari hamda keyingi asrlardagi adabiyot rivojiga ta'siri haqida so'z yuritiladi.

Asosiy qism:

1. XI asr adabiyotining shakllanishi

XI asrga kelib, turkiy xalqlar o'z yozma adabiyotini mustahkamlab, badiiy tafakkurning yangi bosqichiga o'tdilar. Bu davr adabiyoti asosan islom dini ta'siri ostida, arab va fors madaniyatlari bilan yaqin aloqada rivojlandi. Natijada, turkiy adabiyotda diniy-axloqiy, ma'naviy-ma'rifiy va falsafiy yo'nalishlar kuchaydi.

Adabiyotning asosiy vazifasi xalqni ma'naviy barkamollikka, adolatga, ilmga va halollikka chorlashdan iborat edi. Asarlar didaktik ruhda yozilib, unda davlat

boshqaruvi, insonning axloqiy fazilatlari, hayotning mohiyati haqida chuqur fikrlar ilgari surilgan.

2. Yusuf Xos Hojib va uning “Qutadg‘u bilig” asari

XI asr adabiyotining eng yirik namoyandalaridan biri Yusuf Xos Hojibdir. U 1069–1070-yillarda yozgan “Qutadg‘u bilig” (“Saodatga eltuvchi bilim”) asari bilan butun turkiy dunyoda mashhur bo‘ldi. Bu asar o‘z davrida “podsholar kitobi”, “axloq darsi” sifatida qadrlangan.

Asar didaktik-davlatshunoslik dostonidir. Unda adolat, ilm, baxt, aql va qanoat kabi tushunchalar ramziy obrazlar orqali ifoda etiladi. Asar qahramonlari — Kuntug‘di (adolat), Ayto‘ldi (baxt), O‘zg‘urmish (aql) va O‘gdulmish (qanoat) kabi timsollar orqali yozuvchi inson va jamiyat o‘rtasidagi munosabatlarni chuqur tahlil qiladi.

“Qutadg‘u bilig” turkiy adabiyotda nasihatnoma janrining shakllanishida asosiy rol o‘ynagan. Unda davlatni adolat bilan boshqarish, rahbarning fazilatlari, insonning axloqiy majburiyatlari haqida qimmatli fikrlar berilgan.

3. Mahmud Koshg‘ariy va “Devonu lug‘otit turk”

XI asr adabiyotining yana bir buyuk namoyandasi — Mahmud Koshg‘ariy bo‘lib, uning “Devonu lug‘otit turk” (“Turk tillarining devoni”) asari turkiy xalqlar tilining eng qadimiy yozma manbalaridan biridir.

Asar 1072–1074-yillarda yozilgan bo‘lib, u o‘zida 9000 dan ortiq turkiy so‘zlarni, maqollarni, she‘r namunalarini, geografik ma‘lumotlarni jamlagan. “Devon” nafaqat tilshunoslik, balki etnografiya, tarix va adabiyotshunoslik jihatidan ham bebaho manba hisoblanadi.

Mahmud Koshg‘ariy o‘z asarida turkiy xalqlarning badiiy ijodi namunalarini to‘plagan, ularning o‘zaro farqlari va umumiy jihatlarini ilmiy asosda tahlil qilgan.

4. Ahmad Yugnakiyning “Hibat ul-haqoyiq” asari

XI asr oxirlariga kelib yaratilgan muhim asarlardan biri — Ahmad Yugnakiyning “Hibat ul-haqoyiq” (“Haqiqatlar tuhfası”) dostonidir. Bu asar ham nasihatnoma ruhida yozilgan bo‘lib, unda insonni poklik, sabr-toqat, ilm, adolat va halollikka chaqiruvchi g‘oyalar ilgari surilgan.

Ahmad Yugnakiyning tili sodda, xalqona, o‘qimishli. Asarda diniy-falsafiy fikrlar bilan bir qatorda, hayotiy tajriba asosida bildirilgan pand-nasihatlar ham mavjud.

5. XI asr adabiyotining umumiy xususiyatlari

XI asr adabiyotining o‘ziga xos belgilarini quyidagicha umumlashtirish mumkin:

- Adabiyotning diniy-axloqiy yo‘nalishi kuchaygan;
- Asarlar nasihatnoma, doston va ilmiy risola shaklida yozilgan;
- Arab va fors madaniyatining ijobiy ta’siri sezilgan;

- Til masalasiga katta e'tibor qaratilgan, turkiy tilda yozish an'anasi mustahkamlangan;
- Asarlarda davlat boshqaruvi, adolat, ilm, inson fazilatlari markaziy mavzu bo'lgan;
- Badiiy ijodda ramz va timsollar tizimi keng ishlatilgan.

Xulosa: XI asr adabiyoti turkiy xalqlar madaniy taraqqiyoti tarixida burilish davri sifatida muhim o'rin tutadi. Bu davrda yaratilgan asarlar o'zida Sharqning qadimiy ilmiy, falsafiy, diniy va badiiy merosini mujassam etgan. Adabiyot bu davrda nafaqat badiiy ijod shakli, balki xalqni ma'naviy barkamollikka yetaklovchi, insonparvarlik, halollik va adolat tamoyillarini targ'ib qiluvchi vosita sifatida shakllandi.

XI asr adabiyotining eng muhim xususiyati shundaki, unda turkiy tilning imkoniyatlari keng namoyon bo'ldi. Avvalgi asrlarda adabiy til sifatida asosan arab va fors tillari hukmron bo'lgan bo'lsa, aynan shu davrda turkiy til mustaqil ilmiy-badiiy ifoda vositasiga aylandi. Bu esa keyinchalik o'zbek adabiyotining shakllanishi uchun mustahkam zamin yaratdi.

Yusuf Xos Hojib, Mahmud Koshg'ariy va Ahmad Yugnakiyning asarlari o'z davrining siyosiy, ijtimoiy va axloqiy qarashlarini, davlat boshqaruvi va inson fazilatlari doir g'oyalarni chuqur tahlil etgan. Ularning asarlari bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan holda, xalq ma'naviyatining asosi bo'lib qolmoqda.

XI asr adabiyoti o'zidan keyingi davrlar adabiy maktablari — xususan, Alisher Navoiy, Lutfiy, Sakkokiy kabi mutafakkirlar ijodiga bevosita ta'sir ko'rsatgan. Shuning uchun bu davrni turkiy xalqlar ma'naviy uyg'onishining boshlanish davri, adabiy tafakkurning yangilanish bosqichi, deb atash mumkin.

Xulosa qilib aytganda, XI asr adabiyoti — bu faqat tarixiy hodisa emas, balki turkiy xalqlarning ma'naviy uyg'onish davrining badiiy ifodasidir. U insonni axloqiy komillikka, ilmga va haqiqatga undovchi yuksak ruhdagi adabiyotdir. Bu davr asarlari bugungi kunda ham milliy o'zligimizni anglash, tilimiz va madaniyatimizning ildizlarini chuqurroq bilish uchun bebaho manba bo'lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Yusuf Xos Hojib. "Qutadg'u bilig". – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1990.
2. Mahmud Koshg'ariy. "Devonu lug'otit turk". – Toshkent: Fan, 1960.
3. Ahmad Yugnaki. "Hibat ul-haqoyiq". – Toshkent: Fan, 1985.
4. Yo'ldoshev Q. O'zbek adabiyoti tarixi. – Toshkent: O'zbekiston, 2005.
5. Karimov A. Turkiy adabiyot manbalari. – Toshkent: Universitet nashriyoti, 2012.
6. G'anieva S. O'zbek adabiyoti tarixi (Qadimgi davrlar). – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2014.